

O'ZBEK TILI XAZINASIDA ESKIRISH VA YANGILANISH JARAYONLARI

Odiljonova Mavluda

*Andijon davlat pedagogika insitituti
Filologiya fakulteti O'zbek tili va adabiyoti
yo'nalishi 2-bosqich talabasi*

Annotatsiya: *Bu maqolada o'zbek tili leksikasidagi eskirish va yangilanish jarayonlari haqida ma'lumotlar keltirilgan. Istorizm, arxaizm, neologizm atamalari izohlangan. Ularga badiiy asarlardan misollar keltirilib, tahlil qilingan.*

PROCESSES OF OLDNESS AND RENEWAL IN THE TREASURY OF THE UZBEK LANGUAGE

Annotation : *This article provides information about the processes of obsolescence and renewal in the lexicon of the Uzbek language. The terms historicism, archaism, neologism are explained. Examples of works of art were presented and analyzed.*

ПРОЦЕССЫ СТАРОСТИ И ОБНОВЛЕНИЯ В КОРОБКЕ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Абстрактный: *В данной статье представлена информация о процессах устаревания и обновления в лексике узбекского языка. Объясняются термины историзм, архаизм, неологизм. Были представлены и проанализированы примеры произведений искусства.*

Kalit so'zlar: *Til, eskirish, yangilanish, nomema, semema, atama, tarixiy, arxaizm, istorizm, neologizm, leksik, fonetik, lug'at, me'yor.*

Key words: *Language, obsolescence, renewal, nomeme, sememe, term, historical, archaism, historicism, neologism, lexical, phonetic, dictionary, standard.*

Ключевые слова: *Язык, устаревание, обновление, номема, семема, термин, исторический, архаизм, историзм, неологизм, лексический, фонетический, словарный, стандартный.*

Ma'lumki, til katta bir tizim sifatida rivojlanib, sayqallanib, boyib yoki jamiyat a'zolari tomonidan yangilanib turish xususiyatiga ega. Tilning so'z

boyliklari ma'lum jamiyat uchun xizmat qiladi, jamiyat a'zolari bilan birga yashaydi va ular foydalansagina o'z xususiyatini saqlab qoladi. Bilganimizdek, yurtimizda har sohada jadal islohotlar, o'zgarish-u yangilanishlar yaqqol ko'zga tashlanmoqda. Ijtimoiy-iqtisodiy, ilm-fan, madaniyat, ma'rifat, faol texnologiyalar miqyosidagi islohotlar sabab o'zbek tili ham boyib bormoqda. Yaqin besh yil ichida kirib kelgan so'zlarga e'tibor qaratadigan bo'lsak, ular tez fursatlarda o'zbek tili lug'at tarkibidan joy olishga ulgurdi. Har jamiyat va tuzumda turli davrlar, boshqaruv bo'lganligi bois til tarixida ham turli xalq, millat vakillarining so'zlari umumiste'mol so'zlarga aylandi. Til xazinasidagi bir qancha so'zlar o'z o'rnini ma'lum bir sinonimlariga bo'shatib berdi, ya'ni iste'moldagi so'zlarimiz o'z shaklini o'zgartirib, ma'nosini yo'qotmagan holda hali hamon jamiyatga xizmat qilmoqda. Ayrim so'zlar esa zamon yangilangan sayin o'z shakl-u shamoyilini yo'qotish bilan birga ma'nosidan ham ayrildi.

Bunday yangilanish va eskirish jarayonlari o'zbek tili leksikasining o'rganish obyektlaridan biri sanaladi. Eskirish va yangilanish jarayonlari o'zining ma'lum turlariga ega. Ular: leksik istorizm, leksik arxaizm va leksik neologizm birliklaridir.

Leksik istorizmlar o'tmish voqeligi bo'lgan narsa-hodisalarning nomlaridir.⁸ Ular "tarixiy so'zlar" deb ham ataladi. O'zbekiston buyuk tarixga ega bo'lishi bilan bir qatorda boshidan turli xonlik va boshqaruvlarni kechirgan. Shubhasiz, turli davrda turli so'zlar va atamalardan foydalanilgan. Lekin bugungi kunda ushbu atamalar o'z ma'no va shaklini butunlay yo'qotgan. Aynan bu so'zlar istorizmlar sanaladi.

Masalan: tanob – "Oldin ishlatilgan o'lchov birligi. 17-asrda arab filologiyasi mualliflari tanob so'zini qirq metrlik arqon sifatida bilishgan, O'rta Osiyo xonliklarida esa ushbu birlik oltmish gazdan oshmaydigan o'lchov birligidir". "Bog'ning sathini Salim uch yarim tanob, Fazliddin uch tanob mo'ljalladi". (Oybek. "Tanlangan asarlar"). Xalifa – "arabcha – o'rinbosar, noib degan ma'nolarni anglatadi. Tarixda musulmon jamoasi va musulmon davlatining diniy hamda dunyoviy boshlig'i sifatida faoliyat yuritgan shaxs". "Musulmonlar xalifasi Xorun ar-Rashid xalq hayotini o'rganish uchun faqirona aylanib yursa, bir qassob qo'yning bahosini so'rabdi". ("Xalifa, qassob, dono bolalar va odil hukm" hikoyasidan). Namunalardan shu narsa a'yonki, bugungi kunda tanob hamda xalifa leksemasining ifoda plani (nomemasi) ham mazmun plani (sememasi) ham iste'moldan chiqib ketgan.

Demak, istorizmlarning muhim xususiyati shakl hamda mazmunning birgalikda yo'qolishidir. Ammo tarixiy so'zlarni bugungi kunda badiiy adabiyotda, tarixga oid ilmiy asar va darsliklarda uchratish mumkin. Ular

⁸ Hozirgi o'zbek adabiy tili: Oliy o'quv yurtlari uchun darslik / H.Jamolxonov. – T.: <<Talqin>>, 2005. – 205 b.

uslubiy bo'yoqdorlikni oshirish, reallikni ta'minlash maqsadida badiiy asarlardan joy olgan. "Otam bo'lmasangiz ham meni otaliq muhabbati bilan suygan sodiq va mehribon bir kishimsiz – ya'ni ma'naviy otam". (A.Qodiriy "O'tgan kunlar") Otaliq – "Kavkaz xalqlari, keltlar, arablar va boshqalarda badavlat xonadon egalari tomonidan farzandlarini tarbiyalash uchun vassallar yoki xizmatkorlarga berish".

Leksik arxaizmlar – hozirgi paytda mavjud bo'lgan voqelikning eskirgan nomi yoki, aksincha, hozirgi tilda mavjud bo'lgan leksemaning eskirgan ma'nosi (sememasi).⁹ Lug'at tarkibida o'z ma'nosini saqlagan, lekin shaklidan voz kechgan so'zlar anchagina. Ya'ni o'z nomemasini boshqa bir nomemaga almashtirgan so'zlar arxaizmlar hisoblanadi.

Arxaizmlar so'zning almashinishi va yoki bir so'zning ma'noviy yangilanishi xususiyatiga ko'ra ikki turli bo'ladi:

*Arxaizm leksema;

*Arxaizm semema;

Bugungi kunda biz foydalanayotgan: xalq, lab, guvoh, askar, parol, cho'loq kabi qator so'zlarning o'tmishda: raiyat, dudoq, ayg'oqchi, cherik, o'ron, lang deya atalgani qiziq bo'lsa kerak-a!? Bu leksemalarning bir qanchasini badiiy asarlarda kelganini ko'rib chiqamiz:

"Raiyat ahvolidan ogoh bo'ldim, ulug'larini og'a qatorida, kichiklarini farzand o'rnida ko'rdim". ("Temur tuzuklari" dan)

"Ul yurushta ma'hud o'ron alfazi "Toshkand" bila "Sayram" edi. Toshkand esa Sayram deyilgay, Sayram desa Toshkand". ("Boburnoma" dan)

"Yo'lchining kuchli, erkak nafasini, dudoqlarida uning bo'sasining jonli olovini bir lahza sezdi" (Oybek "Qutlug' qon")

"Cheriklar o'tadi jangohlar tomon" (X. Davron)

Yuqoridagi parchalarda kelgan raiyat, o'ron, dudoq, cherik kabi so'zlar hozirgi paytda mavjud bo'lgan voqelikning eski nomlaridir. Bular arxaizm leksemalarni vujudga keltiradi.

Hozirgi kunda mavjud bo'lgan leksemalar avval boshqa ma'nolarda ham qo'llangan bo'lishi mumkin. Misol uchun, g'azal – so'zi she'riy janrlardan birining nomi. Mumtoz adabiyotda qofiyali, hajman uch baytdan o'n to'qqiz baytgacha bo'ladi. Dastlab paydo bo'lganida esa u "ayollarni madh etish, ishq izhor etish" uchun xizmat qilgan. Keyinchalik mazmun doirasi kengayib, turli mavzularda yozila boshlangan.

Hattoki, so'zning shakli, ma'nosi ham o'zgarmay faqatgina talaffuzi eskirishi ham mumkin. Bu esa fonetik arxaizmni vujudga keltiradi. Toshkent – O'zbekiston viloyatlaridan biri. Tarixda "Toshkand" tarzida talaffuz qilingan.

⁹ Hozirgi o'zbek adabiy tili: Oliy o'quv yurtlari uchun darslik / H.Jamolxonov. – T.: <<Talqin>>, 2005. – 205 b.

Noshvoti – nokning bir navi, avval esa “noshpoti” ko‘rinishida bo‘lgan. “Andijonning noshpotisidan yaxshiroq noshpoti bo‘lmas”. (“Boburnoma” dan)

Fonetik arxaizm ko‘proq olmoshlarda o‘z aksini topadi: u-ul, bu-bul, shu-shul, o‘sha-o‘shal, ular-alar, menda-banda.

“Keltursa yuz baloni o‘shal bevafo manga,

Kelsun, agar yuzumni evursam, balo manga”. (Bobur)

Leksik neologizmlar – tilda yangi paydo bo‘lgan va yangilik bo‘yog‘ini yo‘qotmagan so‘zlar.¹⁰ Zamon rivojlanishi bilan yangi atamalarning, yangi so‘zlarning qo‘shilishi natijasida o‘zbek tili boyib bormoqda. So‘zlashuvda faol ishlatilib kelinayotgan bu so‘zlar, avvalo, ma‘lum bir shaxsning nutqida paydo bo‘ladi va keyinchalik ommaviylashib, umumiste‘moldagi so‘zlar tarkibiga qo‘shila boshlaydi. Qator olimlar, tilshunoslar chetdan kirib kelayotgan so‘zlarning o‘zbekcha muqobillarini izlab ko‘rgan, mavjudlarini o‘zbekchalashtirgan. Ayrimlarining muqobillari esa nutqiy qulaylikka ega bo‘lmaganligi sabab o‘zgartirilmagan. Masalan, radio – ovoznigor, samolyot – uchoq, aeroport – tayyoragoh, aftobus – ko‘p kursi, mamlakat – respublika singari so‘zlar o‘z muqobilini rad etib, yangi so‘z (neologizm)lar bilan atalgan.

Mamlakatimizda yangi so‘zlar va atamalarning kirib kelishi, o‘zbek tilini boyitishi yaxshi, albatta. Lekin me‘yordan oshib ketadigan darajada so‘zlarning o‘zlashishi, o‘zbek tilida muqobili bo‘la turib chet el so‘zlaridan foydalanishimiz til taraqqiyotiga salbiy ta‘sir ko‘rsatishi ham mumkin. Aytaylik, lider, kargo, stilist, barber, korzinka, shopping kabi so‘zlarning o‘zbek tilida muqobili bo‘la turib ulardan foydalanmaymiz.

Lider – yetaklovchi, boshlovchi

Kargo – yuk puli

Stilist – pardozchi

Barber – sartarosh

Shopping – kiyim olish, sotib olish.

Yuqoridagi so‘zlar qatori juda ko‘p. Tilimizda o‘z muqobili bor, lekin ularni qo‘llamaslik, chetdan kirgan so‘zlardan me‘yordan ortiq foydalanish, ularni iste‘molga butunlay olib kirish bir qancha salbiy vaziyatlarni keltirib chiqaradi. Shahar atroflarida, jamiyatdagi e‘lonlar taxtasida yozilgan ma‘lumotlar turli yod so‘zlar bilan atalishi, rus va inglizcha so‘zlarni aralashtirib qo‘llash hodisalarining ko‘payib borishi, bir qancha so‘zlarning istorizmlar qatoriga kirib qolishi tilimizni butunlay yo‘qotib yuborishga ham sabab bo‘ladi, desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Siz va biz kabi yosh filologlar bunga qarshi kurashishimiz, atrofimizdagi tilga bo‘lgan munosabatga befarq bo‘lmasligimiz.

¹⁰ Hozirgi o‘zbek adabiy tili: Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik / H.Jamolxonov. – T.: <<Talqin>>, 2005. – 208 b.

darkor. Zero, ona tilimiz bizning milliy iftixorimiz. Undan Navoiylar, Boburlar-u Lutfiylar zo'r mahorat bilan foydalanib, sayqallab borganlar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Hozirgi o'zbek adabiy tili: Oliy o'quv yurtlari uchun darslik / H.Jamolxonov. – T.: <<Talqin>>, 2005. – 272 b.
2. Berdialiyev Abduvali, Ermatov Ixtiyor. Hozirgi o'zbek adabiy tili (Leksikologiya, frazeologiya, leksikografiya) Darslik. – T.: «TURON-IQBOL» nashriyoti, 2021. – 204 b.
3. Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R., Boqiyeva G.H., Qurbonova M.M., Yunusova Z.Q., Abuzalova M.Q. Hozirgi o'zbek adabiy tili. O'quv qo'llanma. – Toshkent, 2009 – 391 b.